

Marko Špikić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti

Ana Škegro

dipl. povjesničarka umjetnosti

30. 8. 2011.

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Ključne riječi: Anđela Horvat, Gjuro Szabo, Drugi svjetski rat, konzerviranje, historija konzerviranja
Keywords: Anđela Horvat, Gjuro Szabo, World War II, conservation, history of conservation

U članku se govori o dvije historije konzerviranja Anđele Horvat iz 1943. i 1944. godine. Raspravlja se o strukturi tekstova, kontekstu njihova nastanka, utjecajima europskih pisaca te značenju radova za hrvatsku konzervatorsku zajednicu. Autori poticaje nalaze u časopisima i knjigama, uglavnom iz njemačkog govornog područja, pribavljanima zalaganjem Gjure Szabe i Ljube Karamana, dvojice mentora Anđele Horvat.

Historije konzerviranja Anđele Horvat iz 1943. i 1944. godine: geneza i značenje

Dva historijska spisa Anđele Horvat, *Prilozi poviestnom razvoju čuvanja umjetničkih i kulturno-poviestnih spomenika u Hrvatskoj* i *Konzervatorski rad kod Hrvata*, pojavila su se na vrhuncu Drugoga svjetskog rata. Nakon petogodišnjeg učiteljskog iskustva kod sestara milosrdnica u Zagrebu i na Realnoj gimnaziji u Sisku¹, njihova je autorica tada već tri godine radila kao asistentica u Hrvatskom državnom konzervatorskom zavodu u Zagrebu, u koji ju je 1941. doveo Gjuro Szabo.² Otkako su se pojavili, tekstovi izazivaju pozornost zainteresiranih za genezu konzervatorske ideje u našoj zemlji i za pisce koji su je provodili u praksi. Ipak, posebne studije o njihovu nastanku i značenju dosad nije bilo: zadaća ovoga rada je otvaranje rasprave o toj temi.

Struktura i problematika

Prvi spis, *Prilozi poviestnom razvoju...*, objavljen je u »Časopisu za hrvatsku poviest«, koji je doživio tek četiri

broja, objavljena 1943. godine. Jedan od njegovih urednika, pored Horvatičina profesora diplomatike Mihe Barade, bio je Ljubo Karaman, koji se 1941. doselio u Zagreb i preuzeo ravnanje Konzervatorskim zavodom. Trideset i dvogodišnja autorica, koja je od kraja 1941. s Karamanom, Tihomilom Stahuljakom, Hinkom Vichrom i Vladimirom Tkalčićem počela obilaziti kontinentalnu Hrvatsku, u trećoj je godini službe napisala nešto što na tlu Hrvatske nije učinio nitko prije nje: historiju konzervatorskog djelovanja u tadašnjim državnim granicama. Valja istaknuti da se taj rad nastavio na kraću studiju, članak *O čuvanju umjetničkih i kulturno-poviestnih spomenika u Hrvatskoj*, koji je objavila u prvim tjednima rada u Zavodu.³ Na pisanje povijesti su je mogla potaknuti barem dva razloga. Jedan je vezan uz njezinu sveučilišnu naobrazbu i zaduženja u HDKZ-u, a drugi uz političke prilike. Uz prvi se argument valja prisjetiti da je Horvat od rujna 1931. do lipnja 1935. studirala Opću (A) i Nacionalnu (B) historiju te Pomoćne

Portret Anđele Horvat u HDKZ, Zagreb, 1943. (snimio T. Stahuljak), Ministarstvo kulture, Fototeka, inv. br. 2651, br. neg. I-C-13 / Portrait of Anđela Horvat in Croatian State Directorate for Cultural Heritage Protection, Zagreb 1943 (photo T. Stahuljak), Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library, inv. n. 2651, neg. I-C-13)

historijske nauke, latinski i povijest umjetnosti (C), dakle u manjoj mjeri povijest likovnih umjetnosti.⁴ Kada je ušla u konzervatorsku službu, glavna joj je zadaća bila uređivanje knjižnice, hemeroteke, arhiva rukopisa, zbirke karata, klišeja, dijapozitiva i fototeke (posljednje dvije zbirke s Anom Deanović).⁵

Pojava historije konzerviranja u Hrvatskoj, koja je tada obuhvaćala i teritorij Bosne i Hercegovine, imala je, dakako, i političku pozadinu. Iako se to nigdje ne ističe, autoričin prikaz konzervatorske historije kao *Entwicklungsgeschichte* ili zasebne povijesti ideja unutar razvoja ustanova za zaštitu spomenika na nacionalnom tlu pojavio se kada je ustaški poredak tragao za dokazima hrvatske nacionalne (ili rasne) supremacije. Prva se Horvatičina studija stoga pojavila među historijskim člancima unutar časopisa kojem je, pored znanstvene objektivnosti, jedan od glavnih ciljeva bilo favoriziranje nacionalne kulture.⁶ Zato se već u prvim rečenicama studije pojavljuju konstrukcije poput »hrvatskog etničkog prostora«, koji se 1941. povećao u odnosu na predratnu banovinsku situaciju. Nova je geografija tako utjecala na historijsko izlaganje. Autoricu pritom nije toliko zanimala raznolikost nacionalne kulturne baštine (premda je u naslovu, rabeći pojmove kulture i povijesti, slijedila Burckhardtovu sintagmu *Kulturgeschichte*, spajajući je s pojmom spomenika) koliko istraživači i njihovo postupanje s baštinom. Njih se, zbog naslova rada, može općenito nazvati »čuvarima«, jer autorica piše o evoluiranju čuvanja

spomenikā, što se može shvatiti kao znak podupiranja konzervatorskog principa, u duhu pojmova *Erhaltung* i *Pflege*, koji su u austrijskim i njemačkim zemljama bili u uporabi od 1850. i 1900. godine.

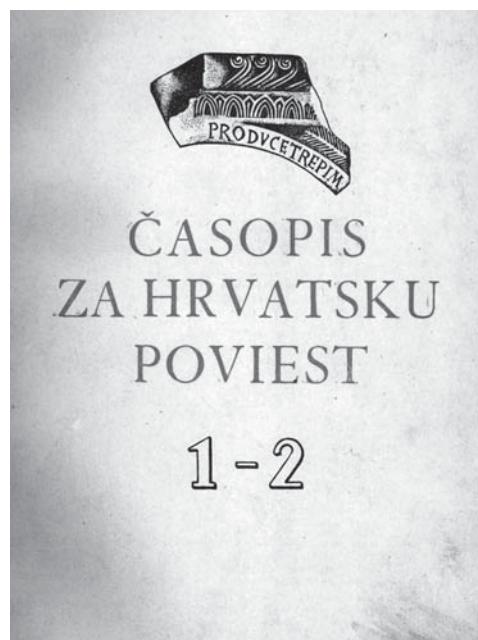
Nakon objave u spomenutom časopisu, konzervatorica je 1944. članak objavila kao posebni otisak u vlastitoj nakladi kod istog izdavača, *Union* u Zagrebu, uz dopuštenje Državnog izvještajnog i promičbenog ureda. Spomenuto je, ustrojila ga je po geografskoj podjeli države na Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu te »užu Hrvatsku sa Slavonijom«. Kako je u Dalmaciji predaja očuvanja kulturne baštine bila najstarija, članak je započela tom pokrajinom, vraćajući se u doba Cirijaka Ankonitanca, u bilješkama navodeći brojna imena i spajajući naraštaje istraživača od 15. do 19. stoljeća. Iako to nije isticala, Horvat je u ranijim historijskim pregledima nacionalne arheologije kod Ljubića, Katića i Bulića morala crpsti nadahnuće za svoju historiju. Preko dvojice Lanzā, Carrare, Bulića, Maruna i konzervatora austrijskog Središnjeg povjerenstva, izvijestila je o najvažnijim zbivanjima u pokrajini do dolaska Karamana, zaključujući izlaganje nekom vrstom kronike, započete osnutkom NDH. U drugom dijelu historije pisala je o Bosni i Hercegovini kao posebnom »kulturnom krugu naše domovine«. ⁷ Tu se podjednako osjeća udivljenost tradicionalnim kulturnim ambijentom i kulturnom hegemonijom koja se pojavila austrijskom okupacijom 1878. godine. U odlomku se nalaze podaci o djelovanju Julija Makanca, Čire Truhelke i Karla

Patscha, koji su u donedavnu osmanlijsku pokrajinu unijeli duh zapadnjačkog konzerviranja, uglavnom na razini muzejskog i arheološkog djelovanja.

Prva, od skica sastavljena, historija zaključena je pogledom u prošlost konzerviranja u kontinentalnoj Hrvatskoj, a njezinu pretpovijest čine djela Katančića, Sabljara i Kukuljevića, dok je u naraštaju Kršnjavija i Bolléa započeta moderna rasprava o restauriranju i proturestauriranju, poput one koja je podijelila tadašnju Europu. Horvat je naslijeđe te polemike i prevlast konzervatorske opcije oko 1900. shvatila kao ključni poticaj za koncipiranje vlastitog konzervatorskog etosa, uzimajući pojavu Szaba i *Zemaljskog povjerenstva* u Zagrebu 1910. kao prijelomni trenutak u hvatanju toka s europskim državama koje su već desetljećima organizirano brinule o čuvanju nacionalne kulturne baštine. Iako se spominju i Szabovi suradnici, završni odlomci *Prilogā* mogu se shvatiti kao veličanje toga tek preminulog mentora, čiji je posao, pod paskom doglavnika Mile Budaka, nastavio Ljubo Karaman.⁸

Drugi tekst, odnosno knjižica, *Konzervatorski rad kod Hrvata*, bio je zamišljen ambicioznije od prikupljanja »prilogā« za historiju. Publikacija iz 1944. godine, tiskana u tisuću primjeraka u vlastitoj nakladi na više od sedamdeset stranica i s pedesetak crno-bijelih ilustracija, može se, barem po *impressumu*, shvatiti kao skupni rad mladih zagrebačkih konzervatora. Naime, tekst A. Horvat prelamali su Tihomil Stahuljak i Ana Bogdanović (Deanović), slike je odabrala Horvat a rasporedila ih Bogdanović, dok je naslovnicu s prikazima kulturne i prirodne baštine oblikovao Stahuljak. Kreativnost ljudi koji su se u ratnim vremenima kolegijalno vezali (što pokazuju terenske bilježnice A. Horvat, ali i fotografije trojca, primjerice ona s minareta zagrebačke džamije) očituje se u letku koji je Zavod dao tiskati povodom objave nove studije. Na njemu se zainteresirani pozivaju da pribave knjigu koja će im odgovoriti na pitanja poput: »Zašto se restaurirala zagrebačka katedrala?«, ili »Da li suvremeno čuvanje spomenika daje kreativnim umjetnicima, a napose arhitektima, punu slobodu?«, pa i »Koje su koristi od čuvanja spomenika za razvitak našega turizma?«.⁹

Knjigu je Horvat podijelila u šest poglavlja. Čitateljima je podastrijela probleme percipiranja i institucionalnog očuvanja kulturne baštine, pa u prvom poglavlju odgovara na pitanje što je to spomenik i čemu služe konzervatorski zavodi. U drugom je raspravila o konzervatorskoj predaji, u trećem o historiji konzerviranja, s pregledom zakonodavstva do 1941., a knjiga se nakon ilustrativnog dijela zaključuje pregledom rada Konzervatorskog zavoda od 1941. godine. Njime se očituje namjena historije zrenjem konzervatorske ideje u totalitarnom sustavu koji je težio ekskluzivnosti (od nacionalne supremacije do rasne isključivosti), s primjedbom na posljednjoj stranici da *konzervatorstvo ima veliku budućnost*.¹⁰

Naslovnica »Časopisa za hrvatsku poviest«, 1943., NSK, Zagreb / Cover of the journal »Časopis za hrvatsku poviest« (Journal for Croatian History), 1943. National and University Library, Zagreb

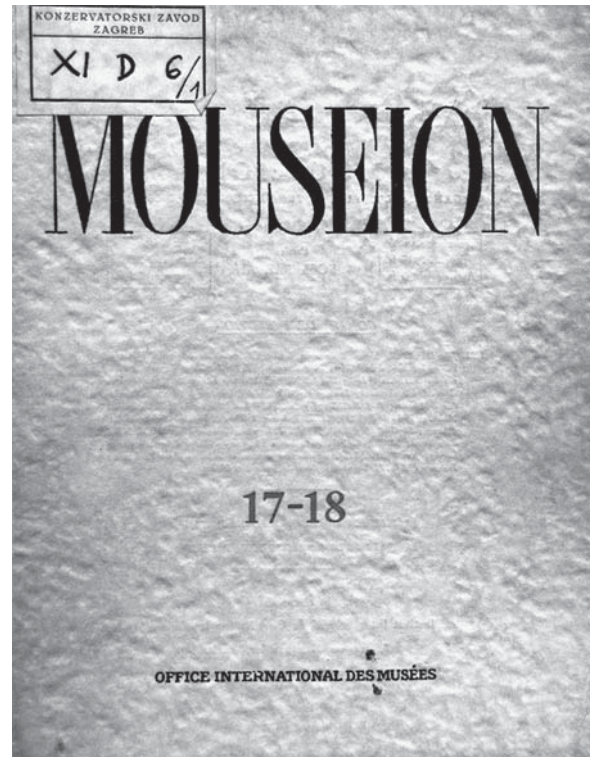
Horvat je u knjizi otišla nekoliko koraka dalje od članka iz 1943. godine. Nije se zaustavila na kraćoj historijskoj naraciji koja bi trebala pomoći razvitku afirmativnog odnosa prema baštini i njezinim čuvarima: napisala je priručnik na razmeđu stručnog i popularnog pisma na kakve u Europi nailazimo i u naše doba.¹¹ No, iako je djelo u našem viđenju utemeljiteljsko i inovativno (u njemu se prvi puta, u posebnom žanru, a ne na marginama ili fusnotama, raspravlja o konzervatorskoj etici, metodologiji i terminologiji), ono se u velikoj mjeri zasniva na ranije objavljenim djelima iz prve polovice 20. stoljeća.¹² Stapanje autopsije, konzervatorskog altruizma, historije, teorije i pravnih znanosti, koje se očituje u knjizi A. Horvat iz 1944., dio je popudbine pisaca o problemima očuvanja kulturne baštine Europe koji su se pojavili koncem 19. stoljeća, nakon kulminacije sukoba pristalica stilskog restauriranja i pristalica konzervatorske »njege« odnosno poštivanja pluralizma povijesnih faza i slojeva na spomenicima.

Kontekst za dvije historije

Anđelu Horvat, dakle, možemo smatrati utemeljiteljom historiografije o konzerviranju u našoj zemlji. No, koji su utjecaji, pored navedenih, mogli dovesti do pojave takvih publikacija usred rata? Katalog Knjižnice Ministarstva kulture pokazuje da su konzervatori djelatni u Zagrebu od osnutka *Zemaljskog povjerenstva* do pada NDH pribavljali inozemne stručne publikacije. Tako su im se na

Naslovnica knjige Anđela Horvat *Konzervatorski rad kod Hrvata*, Zagreb, 1944. NSK, Zagreb / Cover of Anđela Horvat's book *Conservation Work of the Croats*, Zagreb 1944. National and University Library, Zagreb

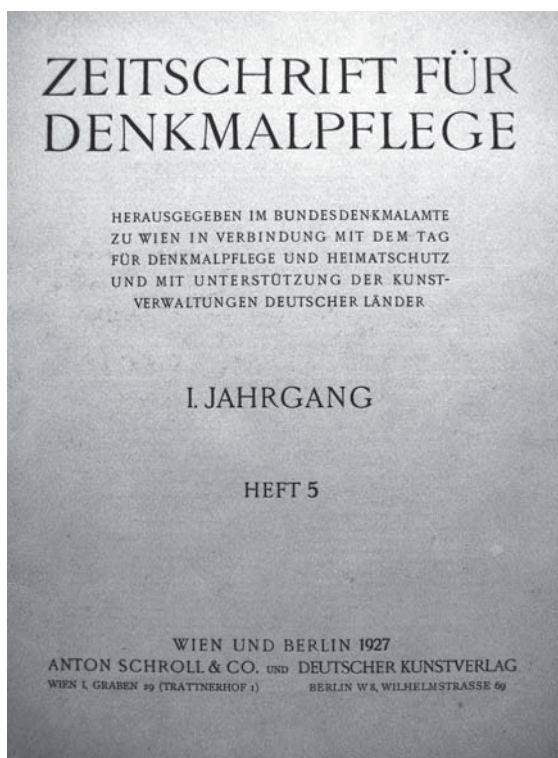
Naslovnica časopisa »Mouseion« VI/1-2, 1932. (izvor: Knjižnica Ministarstva kulture) / Cover page of the journal »Mouseion« VI/1-2, 1932. (source: Library of Ministry of Culture)

policama našle knjige uglednih (srednjo)europskih autora, ali i časopisi poput pariškog »Mouseiona«, bečko-berlinskoga »Zeitschrift für Denkmalpflege« (koji od 1930. nosi naslov »Die Denkmalpflege. Zeitschrift für Denkmalpflege und Heimatschutz«) te njegova slijednika »Deutsche Kunst und Denkmalpflege« (s većinom brojeva od 1934. do 1944. godine).

Što se tiče knjiga koje su mogle utjecati na sastavljanje historija A. Horvat, valja istaknuti da su one od početka 20. stoljeća predstavljale glavno sredstvo prenošenja novih konzervatorskih koncepcija u Europi. Iako su hrvatskim konzervatorima bili poznati radovi iz »Priopćenja« i »Godišnjaka austrijskog Središnjeg povjerenstva«, a možda i prvi brojevi njemačkog časopisa »Die Denkmalpflege« (utemeljenog 1899.), u početku rada *Zemaljskog povjerenstva* pribavljane su uglavnom knjige, primjerice stenogrami *Tage der Denkmalpflege* koje je 1910. i 1913. objavio Adolf von Oechselhaeuser. Horvat navodi i studiju jednog od utemeljitelja moderne zaštite spomenika u Njemačkoj, Paula Clemena, *Die deutsche Kunst und die Denkmalpflege* iz 1933., iako je na njezina historijska izvješća mogla utjecati i ranija autorova studija, *Die Denkmalpflege in Frankreich* iz 1898., koja se otprilike nalazila u knjižnici Povjerenstva. Horvat 1944. u obzir uzima spise »apostola« njege spo-

menika s početka stoljeća, Rieglov *Der moderne Denkmalkultus* (1903.), Dehiovo predavanje *Denkmalschutz und Denkmalpflege im 19. Jahrhundert* (1905.), Langeovo predavanje *Die Grundsätze der modernen Denkmalpflege* (1906.) i Dvořákov *Katechismus der Denkmalpflege* (1916.).

Između dvaju svjetskih ratova, međutim, stanje se, barem što se tiče hrvatske recepcije međunarodne metodologije, promijenilo utoliko što se veća pozornost pridala praćenju periodike. Časopis »Mouseion«, koji je od početka bio mjesto razmjene ideja europskih stručnjaka iz područja konzerviranja i muzejske djelatnosti, našao se i u Hrvatskoj. Njegova je uloga u stvaranju konzervatorske »ekumene« Europe, koja se tridesetih godina politički podijelila, bila iznimno važna. Časopis je poslužio konzervatorima okupljenima u listopadu 1931. u Ateni, da nekoliko mjeseci kasnije objave svoja izlaganja. To je glasilo *Međunarodnog ureda za muzeje* donijelo radove sastavljača glasovite *Atenske povelje o restauriranju povijesnih spomenika* Paula Léona, A. Lauterbacha, Leopolda Torresa Balbasa, Cecila Harcourta Smitha, Gustava Giovannonia i A. R. Powysa, koji su, pored rasprave o metodologiji restauriranja spomenika Rima, Selinunta, atenske Akropole i Provanse, izlagali o povijesti konzerviranja u svojim zemljama.¹³ Premda ga ne navodi u svojoj knjižici iz 1944., dokazujući svoju »pri-

Naslovnica časopisa »Zeitschrift für Denkmalpflege« u doba uređivanja Dagoberta Freya (izvor: Knjižnica Ministarstva kulture / Cover of the magazine »Zeitschrift für Denkmalpflege« edited by Dagobert Frey (source: Library of Ministry of Culture)

Naslovnica časopisa »Deutsche Kunst und Denkmalpflege« (izvor: Knjižnica Ministarstva kulture) / Title page of the journal »Deutsche Kunst und Denkmalpflege« (source: Library of Ministry of Culture)

padnost« austrijskom i njemačkom, a ne talijanskom krugu konzervatorske teorije, Horvat je prigodom uređivanja knjižnice u HDKZ-u časopis mogla imati u rukama.

Na početnim stranicama *Konzervatorskog rada kod Hrvata* vidi se da su pisci njemačkog govornog područja predstavljali odlučniji poticaj. U literaturi je autorica navele djela pisaca iz dvaju naraštaja: do 1914. (Clemen, Dehio, Riegl, Dvořák, Lange) te između ratova (Dagobert Frey, Wilhelm Ambros, Karl Giannoni, Hans Karlinger, Gustav Lampmann, Rudolf Pfister, Fortunat von Schubert-Soldern i H. K. Zimmermann).¹⁴

Dagobert Frey bio je koncem dvadesetih godina glavni urednik časopisa »Zeitschrift für Denkmalpflege«. U njemu su tada objavljivali Franz Graf Wolff Metternich, Nikolaus Pevsner, Paul Clemen, Georg Hager, Cornelius Gurlitt, Richard Krautheimer, Otto Demus, France Stelè i Helen Rosenau. Austrijski pravnik i bivši arhivar *Središnjeg povjerenstva* Wilhelm Ambros (1871.–oko 1933.) objavio je 1927. članak pod naslovom *Osvrt na povijest austrijske njege spomenika*.¹⁵ Taj se članak nalazi na popisu literature Horvatičine knjižice iz 1944. godine. Podsjećajući na radove prethodnika, Ambros je afektiranom skromnošću najavio da je tekst tek *die Skizze einer Skizze*.¹⁶ Za Horvat je i takva skica (a pisali smo o naravi prvog teksta iz 1943.,

kojeg naziva priložima) predstavljala poticaj za stvaranje hrvatske inačice historije zaštite spomenika. Iako se Ambros ograničio na prikaz 75-godišnje predaje državnoga konzerviranja u Austriji, Horvat je od njega preuzela imenovanje konzervatorskih epoha poput romantičkoga doba (*romantische Denkmalpflege des 19. Jahrhunderts*).¹⁷ Ambros je svoju »skicu« temeljio na analizi duhovne povijesti Austrijanaca, vidjevši je kao emancipacijsku, posebice u studijama Alberta Ilga i Aloisa Riegla, a one su pomogle nadilaženju koncepta stilskog restauriranja (*stilgerechte Restaurierung*), koji je, djelom arhitekata Schmidta, Mockerera i Luntza, ostavio traga na austrijskim i češkim spomenicima (Klosterneuburg, Prag, Karlštejn). Stajalište o primarno estetskoj, a potom i povijesnoj vrijednosti spomenika u Austriji poduprla je Rieglova teorija o sustavu vrijednosti baštine iz 1903. godine, koju su razvili Dvořák i Schubert-Soldern.¹⁸

Za Horvat je časopis »Die Denkmalpflege« predstavljao ključno vrelo podataka i nadahnuće. Ondje je, pored Ambrosove historijske skice, naišla na članke koje ćemo zbog ograničenoga prostora spomenuti i ukratko raščlaniti. S jedne su strane tekstovi o problemu »zaštite zavičaja« (*Heimatschutz*), metodološkom pitanju koji je od 1900. do Versajškoga sporazuma predstavljao prakticanje kul-

turnog altruizma vodećih stručnjaka koji su ga htjeli proširiti na mase, da bi se u Hitlerovoj Njemačkoj kategorija vratila u okvire rieglovskog »državnog egoizma«. Horvat je u doba globalnog sukoba i šovinizma privukla zamisao o zaštiti zavičaja, no nikada se nije povela za diskriminacijom. Zato ne čudi da je u knjižici iz 1944. citirala tekstove o temi o kojoj su u časopisu »Die Denkmalpflege« tridesetih godina pisali Lampmann (*O zaštiti i njezi zavičaja*, 1930.) i Giannoni (*Zaštita zavičaja: sadašnje mjesto i buduće zadaće*, 1933.). Tu su bili i tekstovi o praktičnim problemima: Karlingerov članak *Njega spomenika: sadašnjost i perspektiva* i Zimmermannov rad *Živuća njega spomenika* iz 1929. te Schubert-Soldernov rad *Spomenik i njegova njega* iz 1932. godine.¹⁹ Isto tako, u časopisu nailazimo na historijske osvrtne poput Pfisterova članka *Njemačka njega spomenika* iz 1932., u kojem se historija i teorija nadopunjuju kako bi se protumačila još uvijek aktualna krilatica *Konservieren, nicht restaurieren!*²⁰ Tu su i studije koje Horvat ne spominje, ali ih je, prelistavajući brojeve iz tih godina, morala zamijetiti, primjerice Curmanov rad o *razvitku njege spomenika u Švedskoj*.²¹ Slična je stvar i s časopisom »Deutsche Kunst und Denkmalpflege«, koji je, čini se, Karaman donio 1941. iz Konzervatorskog ureda za Dalmaciju (to dokazuju pečati na primjercima iz knjižnice Ministarstva kulture), a izvješćivao je o istraživanjima i restauriranju njemačkih i austrijskih spomenika. U njemu na početku 1935. nalazimo historijsku studiju njemačkoga povjesničara umjetnosti Ravea *Počeci njege spomenika u Pruskoj*.²² »Deutsche Kunst und Denkmalpflege« je za konzervatore u NDH mogao predstavljati značajan uzor jer su u njemu objavljivali pisci iz njima bliskih intelektualnih predaja Bečke škole povijesti umjetnosti te austrijske i njemačke teorije njege spomenika i zaštite zavičaja: Hans Tietze, Hans Sedlmayr, Walter Frodl, Wolff Metternich, Georg Lill i Dagobert Frey, uključujući Freyov poslije osuđivani tekst o spomenicima pokorene Poljske iz listopada 1939. godine.

Konačno, postavljajući si pitanje o razlozima pojave takvog utemeljiteljskog djela bez pravog sljedbenika u vremenu rata i neslobode, valja uzeti u obzir da Horvat u pisanju svojih historija nije bila usamljena. Pored činjenice da je 1944. Slavko Ježić objavio *Hrvatsku književnost od početka do danas*, nudeći pregled hrvatske književne baštine, već spomenuti Wolff Metternich je iste godine, kao Pokrajinski konzervator Rajnskog područja i sveučilišni profesor u Bonnu, objavio knjižicu *Njega spomenika u Francuskoj*, u kojoj je, nastavljajući se na studije svoga mentora Paula Clemena iz 1898., pisao o povijesti francuske službe zaštite i aktualnom ustroju službe.²³ Metternichova se knjiga, kao i dulja historija Anđele Horvat, pojavila u doba promjene ratne fortune za sile Osovine, poklapajući se s uspješnim savezničkim invazijama. Iako se ne nalazi na popisu literature knjižice iz 1944., Metternichova studija srodnog je ustroja: u prvom poglavlju donosi povijest francuskog konzervira-

nja do 1942. godine (dotad je autor služio kao *Beauftragter für Kunstschutz* pri Zapovjedništvu *Wehrmachta* u Francuskoj), potom daje pregled tadašnje zakonske zaštite, da bi se u trećem i četvrtom poglavlju izvijestilo o ustroju i njezi spomenika u okolišu (*die Bodendenkmalpflege*). Dok je Ježićeva historija pokazala kako se može koncipirati i ovjekovječiti nacionalna književna predaja od prvih zapisa do ustanovljavanja novoga poretka, druga je pokazala kako se tretiraju silom zaplijenjene kulturne predaje.

Dvije historije konzerviranja Anđele Horvat pojavile su se kao utemeljiteljice žanra koji je u idućim desetljećima imao nestalni život, a sljedbenici im nisu uvijek dosizali nakane i zacrtane standarde. Stoga ne čudi da je autorica, pored povijesnih studija o nacionalnoj zaštiti spomenika D. Kečkemeta, C. Fiskovića, T. Stahuljaka, S. Piplovića, I. Babića, D. Božić-Bužančić i T. Marasovića, osjetila potrebu vratiti mu se tridesetak godina kasnije. U tim se tekstovima²⁴ vratila povijesnom segmentu razvitka konzervatorske ideje koji joj se 1943. i 1944. učinio ključnim i koji je za nju ostao ključan, barem što se tiče konzerviranja u kontinentalnoj Hrvatskoj: riječ je o naslijeđu istraživača iz orbite Gjüre Szaba, kojega je, uz Ljubu Karamana, shvaćala kao uzor. Dvije historije konzerviranja Anđele Horvat izraz su vremena u kojem su nastale, no autorica nije pala u klopku političkog determinizma i destruktivne isključivosti. Iako je pisala u jednom od najmračnijih doba za Europu, za nju je konzerviranje, zahvaljujući svojoj prošlosti, moglo posjedovati veliku budućnost.

* Za pomoć u prikupljanju podataka autori zahvaljuju: Ivanu Kurjaku iz Arhiva Filozofskog fakulteta u Zagrebu, mr. Bojani Dimitrijević, Sanji Grković, Martini Juranović Tonejc i Draženu Klinčiću iz Ministarstva kulture RH, Ivanu Huzjaku iz Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu, dr. sc. Franku Ćoriću s Filozofskog fakulteta u Zagrebu i dr. sc. Georgu Vasoldu s Instituta za povijest umjetnosti u Beču.

BILJEŠKE

- 1 O učiteljskom radu usp. Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Središnji arhiv (nadalje: MK-UKR-OIPKB-SA), Podaci za biografiju prof. L. A. Horvat, nedatirani dokument, oko 1950.
- 2 O Szabinoj ulozi: Arhiv Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Curriculum vitae* A. Horvat, datiran 24. lipnja 1954. unutar dokumentacije vezane uz obranu disertacije održane 27. siječnja 1956. O dolasku u službu vidi MK-UKR-OIPKB-SA, Molba A. Horvat za rad u HDKZ od 13. lipnja 1941. i Odluka o postavljanju za asistenta od 18. listopada 1941.
- 3 L. A. HORVAT, O čuvanju umjetničkih i kulturno-povjesnih spomenika u Hrvatskoj, u: »Nova Hrvatska«, 1, 25. prosinca 1941., VI-VII.
- 4 Povijesne je predmete polagala kod Bazale, Šišića, Novaka, Hauptmanna i Hoffilera, a povijesnoumjetničke (od ranog srednjeg vijeka do 19. stoljeća, uključujući i one o Michelangelu i Rembrandtu) kod Artura Schneidera. Usp. Arhiv Filozofskog fakulteta, Nacional, od 1931–32. do 1934–35.
- 5 Usp. dva dokumenta iz MK-UKR-OIPKB-SA, Podaci za biografiju..., bilj. 1. i Glavni poslovi L. A. Horvat, do siječnja 1953.
- 6 U dvobroju iz 1943. nalazimo radove Ć. Truhelke, V. Foretića, D. Kniwald, S. Ivšića, S. Batušića, M. Barade i E. Laszowskog, uglavnom političko- i kulturno-historijske naravi. Samo Karamanov tekst *Starohrvatska umjetnost* zastupa povijesnoumjetničku struku. Naslovnica časopisa oslikava odnos osnivača prema pisanim i likovnim vrelima: na njoj se vidi okrajak kamenog spomenika kneza Trpimira, spajajući historijsko i estetsko zanimanje.
- 7 Politička percepcija BiH u NDH može se pratiti u tekstu Ante Pavelića *Pojam Bosne kroz stoljeća* u prvom broju tjednika »Spremnost« od 1. ožujka 1942., no Anđelu Horvat takva viđenja nisu uspjela uvjeriti da sastavi politički angažirani prikaz te zemlje.
- 8 Horvat na kraju članka donosi cjelovitu odredbu nove vlasti o »zabrani otuđivanja i iznošenja starinskih umjetničkih, kulturno-povijesnih spomenika« iz NDH od 12. svibnja 1941., koju potpisuju Pavelić i Budak. ANĐELA HORVAT, Prilozi poviestnom razvoju čuvanja umjetničkih i kulturno-poviestnih spomenika u Hrvatskoj, u: »Časopis za hrvatsku poviest«, 1–2, 1943., 126, bilj. 54.
- 9 MK-UKR-OIPKB-SA.
- 10 ANĐELA HORVAT, *Konzervatorski rad kod Hrvata*, Zagreb, 1944., 73. U knjizi IVICE MATIČEVIĆA, *Prostor slobode. Književna kritika u zagrebačkoj periodici 1941–1945.*, Zagreb, 2007., vidimo da su prošlost i budućnost, pored dužnosti, služili kao ključni pojmovi koje su rabili pisci i kulturni djelatnici u NDH.
- 11 Primjerice, LEO SCHMIDT, *Einführung in die Denkmalpflege*, Darmstadt, 2008.
- 12 Autorica konzervatorske pogleda i metode dijeli na »faze« i »stavove«: humanistički, romantički, biološki i stvaralački stav, koje dijelom (doba biološke zaštite) preuzima TOMISLAV MARASOVIĆ, *Zaštita graditeljskog nasljeđa*, Zagreb–Split, 1983., 64–76. Pozornost se pridaje i zaštiti prirodne baštine. Iako o tome piše oslanjajući se na zakonske odredbe Kraljevine Jugoslavije, autorica nije zanemarila principe »zaštite zavičaja« (*Heimatschutz*), stvorene početkom 20. stoljeća u Austriji i Njemačkoj.
- 13 Usp. tekstove navedenih autora u »Mouseion« VI/17–18, 1932., 5–73. Nije naodmet reći da je Horvat 1936. prije odlaska na jug Italije obišla Atenu i Peloponez, gdje su se 1931. našli i spomenuti stručnjaci, a na Akropoli je restauratorske radove uz pomoć armiranog betona tada izvodio Nikolaos Balanos. O tim je radovima mogla čitati u TONI HESS, *Die Wiederaufrichtung der antiken Baureste auf der Akropolis*, u: »Die Denkmalpflege. Zeitschrift für Denkmalpflege und Heimatschutz«, 6, 1931., 201–211.
- 14 ANĐELA HORVAT (bilj. 10), 7.
- 15 WILHELM AMBROS, Ein Rückblick auf die Geschichte der österreichischen Denkmalpflege, u: »Zeitschrift für Denkmalpflege« I/5, 1927., 121–129. O piscu usp. THEODOR BRÜCKLER, ULRIKE NIMETH, *Personenlexikon zur Österreichischen Denkmalpflege*, Wien, 2001, 9.
- 16 WILHELM AMBROS (bilj. 15), 121. Ambros podsjeća na ova djela: A. VON WUSSOW, *Die Erhaltung der Denkmäler in den Kulturstaaten der Gegenwart*, Berlin, 1885, 2 sv., P. CLEMEN, *Die Denkmalspflege in der Rheinprovinz*, Düsseldorf, 1896., A. VON HELFERT, *Denkmalpflege*, Wien, 1897., G. BALDWIN BROWN, *The Care of Ancient Monuments*, Cambridge, 1905. i L. PAPPAGLIOLLO, *Codice delle antichità e degli oggetti di arte*, Torino, 1913.
- 17 ANĐELA HORVAT (bilj. 10), 16 i WILHELM AMBROS (bilj. 15), 122.
- 18 WILHELM AMBROS (bilj. 15), 124–125, 128.
- 19 Rasprava o spomeniku koji »ima na nešto sjećati... na neki događaj, na neku osobu, na političku ili kulturnu prošlost nekog čovjeka, neke zajednice, čitavog naroda, pa čak i čitavog čovječanstva« iz *Konzervatorski rad kod Hrvata*, 9–10, podsjeća na argumentaciju u FORTUNAT V. SCHUBERT-SOLDERN, *Das Denkmal und seine Pflege*, u: »Die Denkmalpflege. Zeitschrift für Denkmalpflege und Heimatschutz«, 4–5, 1932., 121: *Was bedeutet das Wort Denkmal? Man könnte es durch das ziemlich gleichbedeutende Wort Erinnerungszeichen ersetzen...*
- 20 RUDOLF PFISTER, *Deutsche Denkmalpflege*, u: »Die Denkmalpflege. Zeitschrift für Denkmalpflege und Heimatschutz«, 6, 1932., 201–204.
- 21 SIGURD CURMAN, Entstehung und Entwicklung der schwedischen Denkmalpflege, u: »Die Denkmalpflege. Zeitschrift für Denkmalpflege und Heimatschutz«, 1, 1931., 1–8.
- 22 PAUL ORTWIN RAVE, Die Anfänge der Denkmalpflege in Preussen. Ein Urkundenbericht aus der Zeit vor hundert Jahren, u: »Deutsche Kunst und Denkmalpflege«, 2–3, 1935., 34–44.
- 23 FRANZ GRAF WOLFF METTERNICH, *Die Denkmalpflege in Frankreich*, Berlin, 1944.
- 24 ANĐELA HORVAT, O djelovanju Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu od 1910–1914., u: »Godišnjak zaštite spomenika kulture u Hrvatskoj«, 2–3, 1976–1977, 7–29 i O djelovanju Povjerenstva za čuvanje spomenika u Zagrebu (1914–1923.), u: »Godišnjak zaštite spomenika kulture u Hrvatskoj«, 4–5, 1978–1979, 11–35.

Marko Špikić, Ana Škegro

Anđela Horvat's Histories of Conservation (1943, 1944): Genesis and Meaning

As a research assistant in Croatian State Directorate for Cultural Heritage Protection (Hrvatski državni konzervatorski zavod) in Zagreb, Anđela Horvat published two papers on the history of conservation, in 1943 and 1944 respectively. The first paper was published in the »Journal for Croatian History« (»Časopis za hrvatsku povijest«), which was reprinted at her own expense as an offprint in 1944. The paper was conceived according to the division of the so-called Independent State of Croatia (Nezavisna Država Hrvatska) into three provinces: Dalmatia, Bosnia and Herzegovina and inland Croatia. In the same year Anđela Horvat published a booklet entitled Conservation Work of the Croats (Konzervatorski rad kod Hrvata), a richly illustrated work produced in collaboration with her colleagues from the Directorate for Cultural Heritage Protection T. Stahuljak and A. Bogdanović (Deanović). Apart from being a historical overview of monument protection, the booklet was intended to serve as a manual for the broader public, as a survey of theoretical concepts from the Renaissance humanism to the development of the concept of »homeland protection« (Heimatschutz) in Central Europe.

The article aims at detecting the context which encouraged the writing of Horvat's two histories. Special emphasis is given to the author's reference to papers and books on cultural heritage protection. The analysis of bibliography given in the booklet Conservation Work of the Croats reveals that the author's main sources were the works from German-speaking countries, while Italian, British and French writers remained either unknown or irrelevant. Cited German and Austrian writers can be divided into two generations: the first active up to 1918 (Riegl, Dehio, Lange, Dvořák) and the second belonging to the interwar period (Frey, Ambros, Gianoni, Karlinger, Lampmann, Pfister, von Schubert-Soldern and Zimmermann). This reveals that Horvat drew her inspiration from the journals »Denkmalpflege. Zeitschrift für Denkmalpflege und Heimatschutz« and »Deutsche Kunst und Denkmalpflege«.

Besides W. Ambros' outline of state heritage protection in Austria published in 1927, the authors indicate other possible models for Anđela Horvat's two histories: the texts by S. Curman Entstehung und Entwicklung der schwedischen Denkmalpflege (1931) and P. O. Rave Die Anfänge der Denkmalpflege in Preussen (1935). Finally, in 1944 F. G. Wolff Metternich published a booklet entitled Die Denkmalpflege in Frankreich, owned by the library of the Directorate for Cultural Heritage Protection, whose holdings were under Anđela Horvat's supervision from 1941. Her histories appeared in the time of the fascist regime in Croatia, which insisted on »historical proofs« of Croatian national and race supremacy. Despite being a state employee in such a system, Anđela Horvat in no way followed this political determinism. The points stressed in her texts – conservation instead of restoration, preservation, inventory-making, natural heritage and homeland protection – influenced Croatian conservators for decades after the end of the Second World War. However, Anđela Horvat's two histories, despite being the founding works, did not have true followers in terms of creating the overall picture of the history of conservation in Croatia. Important studies on separate issues have appeared in the last sixty years, as well as studies on the activities of conservators and restorers in Croatia, but a systematic historical survey of conservation in Croatia has yet to be written. Horvat returned to writing historical overviews in the 1970s with her work on the activities of the State Committee for the Preservation of Artistic and Historic Monuments in the Kingdom of Croatia and Slavonia, in which she assessed the work of Gjuro Szabo and his associates in the period between 1910 and 1923 as crucial to the solution of the burning issues of her own time, i. e. in the third quarter of the 20th century.